

Феномен підтексту: спроба дефініції

М. В. Фока

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка м. Кропивницький, Україна

Paper received 11.07.17; Accepted for publication 20.07.17.

Анотація. У статті систематизовано та узагальнено наявний у літературознавстві фактологічний досвід осмислення підтексту та визначено його унікальність та специфічність. Огляд і аналіз різноманітних підходів до підтексту дозволили встановити особливості та специфіку його природи, а також визначити, що підтекст – це прихований зміст художнього твору, що свідомо чи підсвідомо створюється автором і відтворюється читачем, наділяючи твір особливою художньою енергією.

Ключові слова: підтекст, автор, читач, художній твір, художня енергія.

Термін «підтекст» є часто вживаним у різних науках: мовознавстві, психології, мистецтвознавстві, філософії, політології тощо. Останнім часом ним активно оперують також у сфері літературознавства, а про його надзвичайну функціональність свідчать іномовні аналоги: англійський – *implied meaning*, німецький – *subtext*, французький – *non-dit*, італійський – *senso nascosto*, польський – *podtekst* [див.: 23, с. 330].

У різному обсязі підтекст ставав предметом розгляду багатьох дослідників (І. Арнольд, І. Гальперін, Л. Голякова, К. Долинін, Л. Ісаєва, Л. Кайда, А. Камчатнов, Г. Колшанський, В. Кухаренко, Є. Леліс, А. Матчук, В. Миркін, В. Назарець, Т. Сільман, Д. Урнов та ін.). Незважаючи на це, дотепер термін «підтекст» залишається одним з невизначених і неоднозначних, а теорія підтексту знаходиться на етапі свого становлення. Тож чимало питань, пов'язаних з підтекстом, потребують узагальнення та уточнення, зокрема це стосується визначення терміна «підтекст», що, у свою чергу, залежить від розуміння природи феномену. У цьому полягає **актуальність дослідження**.

Метою є систематизувати та узагальнити наявний у літературознавстві фактологічний досвід осмислення феномену *підтекст* та визначити особливості та специфіку його природи.

У дослідженні використано **методи** аналізу та узагальнення, системний підхід, що дозволяють усебічно розкрити поставлену проблему підтексту.

Розглянемо найуживаніші визначення терміна «підтекст», зацентрувавши свою увагу на розумінні його сутності.

Насамперед підтекст осмислюють як *прихований зміст*:

– «прихований зміст висловлення, що впливає із співвідношення словесного значення з контекстом і особливо – мовною ситуацією» [18, с. 755];

– «прихований, неявний зміст висловлювання або тексту» [22, с. 277];

– «...прихований, неявний зміст, що не збігається з прямим змістом тексту» [19, с. 284];

– «прихований внутрішній зміст (*внутрішній зміст – це і є зміст. – М.Ф.*) висловлювання, пов'язаний зі словесним формулюванням, наявність якого підтверджують жести, міміка, паузи» [10, с. 216].

При тому підтекст отожднюють з *прихованим змістом*:

– «внутрішній, прихований зміст якого-небудь тексту, висловлення...» [17, с. 315];

– «...прихований, внутрішній зміст висловлюван-

ня» [20, с. 548];

– «...додатковий змістовий або емоційний зміст, який реалізується за рахунок нелінійних зв'язків між одиницями тексту» [14, с. 72].

Існує інший підхід, згідно з яким підтекст осмислюється в якості *інформації*:

– «...імпліцитна інформація, яка існує на рівні глибинної структури тексту, яка експлікується у вигляді прирошеної смислу окремих одиниць тексту на рівні поверхневої структури» [25, с. 49];

– «...естетична інформація, яка не виражена сукупністю значень мовних одиниць, тобто безпосереднім змістом художнього тексту» [23, с. 173];

Натрапляємо на випадки, коли підтекст осмислення підтексту як *думки* чи *почуття автора*:

– «думка, яку автор прямо не висловив, але ми про неї здогадуємося, відчуваючи її ніби «між рядками»; це внутрішній, прихований зміст тексту, він доповнює, уточнює текст» [4, с. 160];

– «...думки та почуття, які висловлені в тексті твору не прямо, а немовби самі по собі впливають із сюжетних ситуацій, взаємостосунків і зіткнень персонажів, ставлення до них автора, окремих реплік у діалогів тощо» [16, с. 157–158].

Такий багатоаспектний підхід до поняття підтексту пояснюється різними підходами до розуміння його сутності, що залежить від розуміння природи тексту. Зокрема, один з поширених підходів до підтексту базується на думці, що художній текст є естетичним цілим, у якому підтекст декодується читачем у процесі його сприйняття. Таке тлумачення художнього тексту прив'язане до герменевтики, а саме до герменевтичного кола (Ф. Шляєрмахер), де ціле трактується через частини, а частини інтерпретують крізь призму цілого. У свою чергу, аналіз твору з герменевтичних позицій, де важливу роль відіграє сам текст, спрямовано на розкриття авторської ідеї. Тож у плані підтексту ідеться про відновлення авторського смислу. У такий спосіб підтекст трактують як закладену інформацію, внутрішній зміст або думки й почуття автора.

Не менш поширеною є думка, яка перевагу в осягненні підтексту надає читачеві. Ідеться про теорію феноменолога Р. Інгардена, за якою читач відіграє визначальну роль в процесі інтерпретації тексту. «Твір художньої літератури не є, строго кажучи, конкретним об'єктом естетичного сприйняття, – переко-наний Р. Інгарден. – Він, узятий сам по собі, представляє собою лише ядро, яке в низці відношень доповнюється чи заповнюється читачем, а в деяких випадках підлягає також зміні або викривленням» [6,

с. 12]. Згідно з цим підходом, підтекст творить читач, а отже, підтекст інтерпретують насамперед як прихований смисл (внутрішній зміст).

Збалансованим поглядом на підтекст можна вважати т. зв. онтологічне розуміння смислу, що ґрунтується на філософському вченні М. Гайдеггера та на герменевтичних працях Г.-Г. Гадамера. Так, Г.-Г. Гадамер зазначає, що «діапазон осмислення не може обмежуватися ні тим, що автор насамперед мав на увазі, ні кругозором людини, якому від самого початку був адресований» [2, с. 85]. Таким чином читач не лише відтворює авторську інтенцію, але й створює смисл заново. Згідно з цим поглядом, підтекст становить і закладену приховану інформацію автором, і сформований смисл читачем.

Відповідно, можемо розрізнити підтексти авторський і читацький. Як зауважує Є. Леліс, ці два види підтексту «можуть відрізнятись, оскільки вбирають у себе суб'єктивний особистісний потенціал кожного з учасників художньої комунікації. При цьому ні авторський, ні читацький підтекст не варто вважати вичерпним, оскільки свідомість окремої людини не здатна охопити все безкінечне різноманіття смислів» [15, с. 34].

Таким чином визначення підтексту як *неявного / прихованого / імпліцитного смислу* є більш точним, адже водночас уміщує і авторську інтенцію, і сприймання читача, що становлять тріаду системи *автор – твір – читач*. Визначення ж підтексту як *інформації* (до речі, як і *думки чи почуття автора*), як влучно зауважує Є. Леліс, «знерухомлює» його, «цементує», перетворює в даність» [15, с. 31], залишаючи лише дві складові системи *автор – текст*.

Варто зауважити, що часто підтекст є не лише прихованим *смислом*, але й *емоцією*. Це, наприклад, уповні відображено ще в санскритській теорії *расадхані*, суть якої полягає в навіюванні емоції (поетичного настрою). Ця думка набула розвитку в сучасному літературознавстві. Зокрема, Д. Затонський зауважує, що настрій «не стільки виражається словами, скільки приховується за ними, незмірно поглиблюючи картину відтвореної дійсності» [5, с. 120].

У контексті розгляду питання підтексту як явища постає ще один важливий проблемний аспект щодо того, чи свідомо або підсвідомо автор творить підтекст. Літературознавчій науці відомі абсолютно протилежні погляди на проблему: одні дослідники вважають, що підтекст автор вибудовує свідомо, інші схильні думати, що приховані смисли можуть виникати інтуїтивно, тобто підсвідомо. Варто зіставити такі визначення підтексту:

– «...це тип художнього образу, в якому конкретно-чуттєва даність предмета зображення, крім власного, має значення зумисне прихованого натяку на якусь іншу ідею чи образ, що прямо не називаються, але мають на увазі й суттєво переоцінюють зміст того, про що йдеться відкрито, в прямій формі» [3, с. 112];

– другий рівень дії або змісту сцени, не вказаний відкрито, тобто не усвідомлений персонажами, а іноді навіть не усвідомлений автором [27].

Очевидно, що підтекст автор може створювати як свідомо (зумисне, спеціально), так і підсвідомо (незумисне, неспеціально). У разі свідомого створення

підтексту автор залишає читачеві певні, за визначенням В. Кухаренко, «віхи» [13, с. 192] чи, як їх називає Л. Безугла, «індикатори» [1, с. 120] для декодування прихованого смислу. Наприклад, так писали А. Чехов («нова драма») чи Е. Гемінгвей («принцип айсберга»).

Іноді читач прочитає підтекст, хоча автор зумисне не вкладав його у твір, тоді маємо несвідоме творення підтексту. Яскравою ілюстрацією такого підходу слугує влучне зауваження відомого американського сценариста Е. Сарджента: «Підтекст: я не писав його, але там він є. У нашому власному житті, підтекст» [26, с. 149].

Власне, говорячи про творення тексту в цілому, маємо звертатися до таких понять, як талант чи творча інтуїція, що корелюють з несвідомим / підсвідомим і навіть надсвідомим. На думку, П. Симонова, «до єдино правильного, оптимального рішення художник дуже часто приходиться інтуїтивно – тут спрацьовує його надсвідомість» [8, с. 31–33].

Водночас у літературознавстві є визначення підтексту, які концентрують у собі суто літературознавчі підходи, що водночас спрощує розуміння цього явища в літературній сфері та значно ускладнює його функціонування в інших царинах (музиці, живописі тощо). Наприклад:

– «...прихована сюжетна лінія, яка дає про себе знати лише непрямим чином, при цьому найчастіше в найбільш відповідальні, психологічно важливі й поворотні, «ударні» моменти сюжетного розвитку» [24, с. 89–90];

– «...ні що інше, як розосереджений, дистанційний повтор, усі ланки якого вступають один з одним в складні взаємовідношення, з чого й народжується їх новий, більш глибокий смисл» [24, с. 94];

– «...це тип художнього образу, в якому конкретно-чуттєва даність предмета зображення, крім власного, має значення зумисне прихованого натяку на якусь іншу ідею чи образ, що прямо не називаються, але мають на увазі й суттєво переоцінюють зміст того, про що йдеться відкрито, в прямій формі» [3, с. 112].

У літературознавчій сфері визначення підтексту як типу художнього образу репрезентує широкий погляд на проблему, а розгляд підтексту як прихованої сюжетної лінії чи дистанційного повтору – вузький. Наприклад, підтекст може виникати також «унаслідок використання багатозначних слів, тропів (метафори, порівняння, перифрази, іронії, алегорії та ін.), фігур (різні види повтору, умовчання, парцеляція, еліпс, інверсія та ін.), виводиться із структурних особливостей речень, своєрідності їх сполучуваності, символіки мовних фактів, графічних засобів (різних шрифтових виділень тексту, розділових знаків тощо), інтонації, з усієї текстової організації, з її композиційно-стилістичної фактури [11, 59]. Тобто підтекст формується шляхом використання прийомів, що створюють смислово дво- чи навіть багатоплановість.

Деякі дослідники намагаються відмежовувати підтекст від інших способів творення додаткової змістової щільності та глибини художнього тексту, як-от: символу, деталі, алегорії чи тропу. Так, В. Кухаренко наголошує, що визначальною характеристикою підтексту є наявність двох смислових потоків у художньому творі [13, с. 190]. У свою чергу, автори підручника

«Теорія літератури» О. Галич, В. Назарець і Є. Васильєв уточнюють, що підтекстовий образ має глибші ознаки конкретизованості, «сталості»; на відміну від символу чи алегорії, він конкретно й навіть персонально адресований, містить у собі натяк на цілком певні історичні події або реальних (чи умовно-реальних, якщо йдеться про літературний образ) людей [3, с. 112–113]. Такі спроби диференціювати підтекст не знайшли широкої підтримки в науці, бо є досить умовними.

Дуже часто підтекст розглядають як *глибину твору*:

– «...глибинна частина твору, яка схована від очей читача і яку він має побачити скрізь товщу тексту, щоб повніше й глибше зрозуміти закладену в ньому думку» [12, с. 85];

– «імпліцитна інформація, яка існує на рівні глибинної структури тексту, що есплікується у вигляді прирощеного смислу окремих одиниць тексту на рівні поверхневої структури» [25, с. 49];

– «...глибина тексту» [21, с. 81].

Точними й вичерпними є визначення підтексту, пов'язані з глибиною, бо словом «глибина» увиразнюється як інформативне й багатопланове багатство тексту (його об'єм, насиченість), так і його загадковість і таємничість, що створює враження «безодні смислу» (Г. Ключек) [9, с. 170]. Подібний ефект загаковості й таємничості мають також і такі метафоричні визначення підтексту, як «вищий зміст» (Леся Українка), «задня» / «закутана» думка (В. Белінський), «розмитий текст» (Ф. Гарсія Лорка), «підводна течія» (В. Немирович-Данченко), «підводна частина айсберга» (Е. Гемінгвей) тощо. І хоч ці визначення не конк-

ретизують природу підтексту, вони, безумовно, акцентують на таких його важливих рисах, як смисл і прихованість.

Важливою ознакою підтексту також є те, що він здатен наділяти твір художньою енергією. Пояснюючи феномен енергії художнього слова, Г. Ключек зазначає: «Те, що слово художнє наділене енергією, не викликає сумніву. У цьому легко переконалися, якщо подумаєш про здатність «вічних» творів, тобто творів, які пройшли випробування часом і набули статусу класичних, вступати в іскристий контакт із читачем, заряджаючи його своєю енергією» [7, с. 5]. У створенні такої енергії підтекст відіграє важливу, а може, навіть визначальну роль. Адже саме в процесі декодування реципієнтом прихованих смислів виникає емоційна реакція, яка досягає свого найвищого ступеня в момент їх відкриття, «заражаючи» його смислами, а це, як відомо, є кінцевою метою будь-якого мистецтва.

Розглянувши важливі аспекти природи підтексту можемо дійти висновку, що підтекст – це прихований смисл художнього твору, який свідомо чи підсвідомо створюється автором і відтворюється читачем, наділяючи твір особливою художньою енергією.

Таким чином, огляд різноманітних підходів до феномену *підтекст*, їх узагальнення та осмислення дозволили встановити особливості та специфіку його природи та визначити, що підтекст – це прихований смисл художнього твору, що свідомо чи підсвідомо створюється автором і відтворюється читачем, наділяючи твір особливою художньою енергією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безугла Л. Р. Вербалізація імпліцитних смислів у німецькому діалогічному дискурсі. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. 331 с.
2. Гадамер Х.-Г. Актуальність прекрасного. М.: Искусство, 1991. 368 с.
3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. К.: Либідь, 2001. 488 с.
4. Данильцова У. Д. Літературознавчі терміни: словник-довідник. К.: А.С.К., 2004. 232 с.
5. Затонский Д. В. Художественные ориентиры XX века. М.: Советский писатель, 1988. 416 с.
6. Ингарден Р. Исследования по эстетике. М.: Изд-во иностр. лит., 1962. 572 с.
7. Ключек Г. Енергія художнього слова. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. 448 с.
8. Ключек Г. Поетика і психологія. К.: Знання, 1990. 48 с.
9. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв: про систему критеріїв оцінки літературного твору. К.: Дніпро, 1989. 221 с.
10. Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. К.: Академія, 2007. Т.2. 624 с.
11. Кравець Л. Явище підтексту та засоби його вираження в художньому творі // Українська мова і література в школі. 2004. № 1. С. 58–61.
12. Крылова И. Н. Подтекстовые значения в рассказе Э. Хемингуэя «На Биг-Ривер» // Анализ стилей зарубежной художественной и научной литературы. Вып. 3. Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. С. 84–88.
13. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту. Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. 272 с.
14. Кухаренко В. А. Типы и средства выражения импlications в английской художественной речи (на материале прозы Э. Хемингуэя) // Филологические науки. 1974. № 1. С. 72–80.
15. Лелис Е. И. Теория подтекста. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2011. 424 с.
16. Лесин В. М. Літературознавчі терміни. К.: Рад. школа, 1985. 251 с.
17. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Вид. третє, переробл. і допов. К.: Рад. школа, 1971. 487 с.
18. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. М.: Интелвак, 2001. 1600 стб.
19. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. Редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. М.: Сов. энциклопедия, 1987. 752 с.
20. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. К.: Академія, 1997. 750 с.
21. Озеров Л. В. мастерской стиха. М.: Знание, 1968. 62 с.
22. Оліфіренко С. М., Оліфіренко В. В., Оліфіренко Л. В. Універсальний літературний словник-довідник. Донецьк: БАО, 2007. 432 с.
23. Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / [гл. науч. ред. Н. Д. Тамарченко]. М.: Изд-во Кулагиной; In-trada, 2008. 358 с.
24. Сильман Т. «Подтекст – это глубина текста» // Вопросы языкознания. 1969. № 1. С. 89–102.
25. Чулкова В. С. Многочленный стилистический прием как одно из средств интеграции текста: дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / Вера Сергеевна Чулкова. М., 1978. 172 с.
26. Seger L. Writing Subtext: What Lies Beneath. Studio City, CA, Published by Michael Wiese Productions, 2011. 166 p.
27. Smith D. Being a Glossary of Terms Useful in Critiquing Science Fiction // SFWA: Science Fiction & Fantasy Writers

of America. URL: www.sfga.org/2009/06/being-a-glossary-

[of-terms-useful-in-critiquing-science-fiction/](http://www.sfga.org/2009/06/being-a-glossary-of-terms-useful-in-critiquing-science-fiction/)

REFERENCES

1. Bezuhla L. R. Verbalization of implicit meanings in German dialogic discourse. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, 2007. 331 p.
2. Gadamer H.-G. Timeliness of beauty. Moscow: Iskusstvo, 1991. 368 p.
3. Halych O., Nazarets' V., Vasyli'iev Ye. Theory of literature. Kyiv: Lybid', 2001. 488 p.
4. Danyl'tsova U. D. Literary terms: dictionary and reference book. Kyiv: A.S.K., 2004. 232 p.
5. Zatonskij D. V. Artistic orienting points of XX cent. Moscow: Sovetskij pisatel', 1988. 416 p.
6. Ingarden R. Studies in aesthetics. Moscow: Izd-vo inostr. lit., 1962. 572 p.
7. Klochek H. Energy of an artistic word. Kirovohrad: RVV KDFU im. V. Vynnychenka, 2007. 448 p.
8. Klochek H. Poetics and psychology. Kyiv: Znannia, 1990. 48 p.
9. Klochek H. In the light of everlasting criteria: about the system of criteria for valuation a literary text. Kyiv: Dnipro, 1989. 221 p.
10. Kovaliv Yu. I. Literary encyclopedia: in 2 vol. Kyiv: Akademiia, 2007. Vol. 2. 624 p.
11. Kravets' L. Subtext phenomena and methods of its expressions in a piece of fiction // The Ukrainian language and literature. 2004. № 1. P. 58–61.
12. Krylova I. N. Subtext meanings in E. Hemingway's "The Big Two-Hearted River" // Analysis of styles of foreign artistic and scientific literature. Issue 3. Leningrad: Izd-vo LGU, 1982. P. 84–88.
13. Kukhareno V. A. Text interpretation. Vinnytsia: NOVA KNYHA, 2004. 272 p.
14. Kukhareno V. A. Types and tools of expressions of implication in English artistic discourse (on the material of E. Hemingway's prose) // Philological studies. 1974. № 1. P. 72–80.
15. Lelis E. I. Subtext theory. Izhevsk: Izd-vo «Udmurtskij universitet», 2011. 424 p.
16. Lesyn V. M. Literary terms. Kyiv: Rad. shkola, 1985. 251 p.
17. Lesyn V. M., Pulynets' O. S. Dictionary of literary terms. 3 ed. Kyiv: Rad. shkola, 1971. 487 p.
18. Literary encyclopedia of terms and concepts / Ed.: A. N. Nikoljukina. Moscow: Intelvak, 2001. 1600 col.
19. Literary encyclopedic dictionary / Ed.: V. M. Kozhevnikov, P. A. Nikolaev. Editorial Board: L. G. Andreev, N. I. Balashov, A. G. Bocharov and others. Moscow: Sov. jenciklopedija, 1987. 752 p.
20. Literary dictionary and reference book / R. T. Hrom'iak, Yu. I. Kovaliv. Kyiv: Akademiia, 1997. 750 p.
21. Ozerov L. In the workshop of a poem. Moscow: Znanie, 1968. 62 p.
22. Olifirenko S. M., Olifirenko V. V., Olifirenko L. V. Universal literary dictionary and reference book. Donetsk: BAO, 2007. 432 p.
23. Poetics: dictionary of actual terms and concepts / Scientific editor-in-chief: N. D. Tamarchenko. Moscow: Izd-vo Kulaginoj; Intrada, 2008. 358 p.
24. Sil'man T. "Subtext is the depth of a text" // Issues of linguistics. 1969. № 1. P. 89–102.
25. Chulkova V. S. Polynomial stylistic method as one of tools of text integration: thesis ..of cand. of philol. sciences: 10.02.01 / Vera Sergeevna Chulkova. Moscow, 1978. 172 p.

Subtext phenomenon: an attempt at the definition

M. V. Foka

Abstract. In the paper the available factual experience of interpretation the subtext has been systematized and generalized and its uniqueness and specificity have been established. The review and the analysis of the various approaches to the subtext have let to define the peculiarities and specific of its nature and to determine that the subtext is an implicit meaning of a piece of fiction that consciously or unconsciously created by an author and recreated by a reader, giving a literary work a special artistic energy.

Keywords: *subtext, author, reader, piece of work, artistic energy.*

Феномен подтекста: попытка дефиниции

М. В. Фока

Аннотация. В статье систематизировано и обобщено имеющийся в литературоведении фактологический опыт осмысления подтекста и определены его уникальность и специфичность. Обзор и анализ различных подходов к подтексту позволили установить особенности и специфику его природы, а также определить, что подтекст – скрытый смысл художественного произведения, что сознательно или подсознательно создается автором и воссоздается читателем, наделяя произведение особой художественной энергией.

Ключевые слова: *подтекст, автор, читатель, художественное произведение, художественная энергия.*